

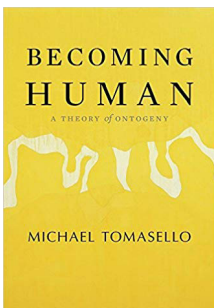
meiset vuodet toiminut Leipzigin Max Planck -instituutin evoluutio-antropologian tutkimuslaitoksen johtajana. Tänä aikana hän on vienyt eteenpäin jo 1990-luvulla aloittamaansa urauurtavaa tutkimusta inhimillisen sosiaalisuuden ja kielen alkuperästä. Sen tuloksia hän on tiivistäen esittänyt tuoreissa teoksissaan *A Natural History of Human Thinking* (2014) ja *A Natural History of Human Morality* (2016). Nyt ilmestynyt *Becoming Human* on viimeisin ja jo melko lopulliselta vaikuttava synteesi Tomasellon projektista. Niin kuin kirjojen nimistä näkyy, Tomasello ei halua selvittää ihmisajattelun erityispiirteitä ainoastaan suppean kehityspsykologisesta näkökulmasta, vaan laajentaa sitä kunnianhimoiseksi teoriaksi ihmisen synnystä, antropogeneziksestä. Näin hän joutuu astumaan monellekin tieteenalalle yhtäaikaisesti – näkökulma ei ole vain kehityspsykologinen, joskin tämä pysyy keskeisenä, vaan mukaan tulevat myös antropologian, etologian, kielitieteen, yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden, jopa moraaliteorian teemat. Tämä tuo Tomasellon näkemyksiin kokonaisvaltaisuutta, mutta samalla tiettyä rosoisuutta, jonka silottaminen on tiedeyhteisössä käytävän keskustelun asia.

Tärkeä piirre Tomasellon projektissa on sen empiirinen ja luonnonhistoriallinen painotus. Ihminen selvästi poikkeaa muista eläinlajeista, jopa lähisukulaisistaan ihmisapinoista, mutta Tomasello pyrkii selittämään ihmisen ainutlaatuisuuden johtamalla sen evoluution tuottamista edellytyksistä. Tärkeää osaa hänen perusteluissaan esittävät yhtäältä ihmisapinoiden (etenkin simpanssien ja bonobojen) ja toisaalta ihmisten varhaiskehitystä selvittävät psykologiset kokeet. Näistä lähikohdista huolimatta Tomaselloa ei varsinaisesti voi kutsua naturalistiksi, ei ainakaan, jos ”naturalismilla” tässä yhteydessä ymmärretään ihmisen erityispiirteiden redusoimista biologisiin tekijöihin.

Hän näkee antropogeneesin prosessin pikemmin emergenttisenä: *Homo sapiens* -laji ilmentää kehityshistoriallisesti jotain aivan uutta ja ainutlaatuista, mutta tämä uusi perustuu edeltäneen ”luonnonhistoriallisen” kehityksen luomille mahdollisuuksille.

On mielenkiintoista tarkastella Tomasellon teoriaa ihmisen synnystä 1970-luvulla kiivaina käyneen sosiobiologia-debatin valossa. Siinä, missä sosiobiologian kannattajilla oli tendenssi palauttaa myös ihmisten sosiaalisuus biologisiin tekijöihinsä, heidän kriittikkonsa, jotka usein olivat vasemmistolaisia, puolestaan korostivat sosiaalisuutta ja yhteiskunnallisuutta sinä ratkaisevana tekijänä, joka erottaa ihmisen muista eläimistä. Tämä vasemmistolainen kriitikki sosiobiologiaa kohtaan nojautui päällisin puolin marxilaisille argumenteille, mutta pitkälti se silti uusinsi 1700-luvun ranskalaisen valistusfilosofin Claude-Adrien Helvétiuksen teoriaa, jonka mukaan ihmisessä ei ole mitään luontopärisesti ”annettua”, vaan kaikki, aivan kaikki, on kasvatuksen tulosta: *l’homme est tout éducation*.

Tomasellon antropogenezisteoria näyttäisi onnistuvan ylittämään tämän dikotomian, ainakin hänen lähestymistapansa on lupaava. Sen mukaan ihmisellä ei ole sosiaalisia ominaisuuksia valmiina *a priori*, mutta kuitenkin yleinen dispositio jakaa toimintansa motiiveja lajikumppaneidensa kanssa (niin sanottu kollektiivinen intentionaalisuus). Ennen kaikkea ihmisellä ei ole mitään apriorisia kielellisiä rakenteita valmiina päässään syntymästä alkaen. Tässä Tomasello ottaa jyrkästi kantaa Noam Chomskyn universaali-kieloppi-teoriaa vastaan. Sinänsä Chomskyn reuttaminen ei toki ole vaikeaa. Chomsky ei näet ole kyennyt perustelemaan kantaansa millään muulla kuin sillä äärimmäisen epätodennäköisellä hypoteesilla, että jossain vaiheessa apinalle on sattunut onnellinen geneettinen mutaatio, joka antoi sille kyvyn puhua.

Kunnianhimoinen teoria ihmisen synnystä

Michael Tomasello: *Becoming Human. A Theory of Ontogeny*. The Belknap Press / Harvard University Press 2019.

Yhdysvaltalainen kehityspsykologi Michael Tomasello (s. 1950) on vii-

Kielen synty on näihin päiviin saakka pysynyt ongelmana, johon ei ole löytynyt ratkaisua, emmekä ole asiassa edenneet kovin paljon sitten abbé Étienne Bonnot de Condillacin päivien. Tomasellon ”antichomskylainen” malli hyväksyy kylläkin jo de Condillacin esittämän teesin, että lapsi oppii kielen aikuisilta eikä synnynäisiä kielioppirakenteita ole. Mutta kielen oppiminen ei silti tapahdu aivan niin yksinkertaisesti kuin behavioristinen malli olettaa. Vanhemmat vain osoittaisivat lapselle sormellaan esineitä ja asioita ja lausuisivat niiden nimiä. Tällainen niin sanottu ostentatiivinen teoria kielen synnystä sivuuttaa kokonaan sen, että lapsen pitää jo etukäteen oivaltaa, että hänelle osoitetaan asioita ja ilmaistaan merkityksiä. Toisin sanoen, merkityksen kentän pitää jo olla olemassa. Varsinainen selittävä tekijä Tomasellolla onkin niin sanotun jaetun tai kollektiivisen intentionaalisuuden (*shared intentionality*) synty. Tämä on aivan keskeinen käsite Tomasellolla ja se peruspiiri, jonka varassa hänen antropogeneesi-teoriansa lepää.

Jaetulla intentionaalisuudella tarkoitetaan yksinkertaisesti sitä, että ihmisillä on kyky kiinnittää lajitoveriensä kanssa yhteinen huomio johonkin asiaan. Vasta jaettu intentionaalisuus synnyttää sellaisen ”semanttisen kentän” (Tomasello ei tosin käytä tätä termiä), joka tekee ihmiselle ominaisen kommunikaation mahdolliseksi. Kyse on tietenkin vain mahdollisuudesta, sillä Tomasello korostaa, että lapsille tehdyt empiiriset psykologiset kokeet eivät tue oletusta myötäsytntyisistä ideoista tai ”moduuleista” (muuan evoluutopsykologian muotisana!). Kielelliset ja sosiaaliset kyvyt eivät kehity ilman kokemusta ja tiettyä kulttuurista kontekstia. Tomasello pyrkiikin määrittelemään oman teoriansa keskitieksi innatimin ja kulturismin välillä (esim. s. 85). Kysymys, voiko ihmisen kykyä sosiaalisuuteen ja jaettuun intentionaalisuuteen sitten pitää

apriorisena ominaisuutena, jää Tomasellolla kuitenkin jossain määrin epäselväksi.

Tomasellon kirjaa lukiessa syntyy vaikutelma, että ihmisapinat eivät hänestä ole periaatteessa sen vähemmän älykkäitä kuin ihmisenkään, ainakaan taaperoikäinen lapsi. Ratkaiseva ero on sosiaalisuudessa ja sen mahdollistamassa tavoitteiden ja huomion yhteisessä jakamisessa. Nämä sosiaaliset kyvyt alkavat ilmetä jo vastasyntyneellä, ja ihmislapset tekevät ratkaisevan kaulan ihmisapinoiden kehitykseen noin kolmen vuoden iässä, jolloin he alkavat ymmärtää kulttuurin ”objektiivista ääntä”, joka kertoo, miten asioita tehdään (s. 31). Ihmisapinat, kuten muutkaan eläimet, eivät jaa maailmaa subjektiiviseen ja objektiiviseen, vaan ”ottavat maailman sellaisena kuin se on, kontrastoimatta sitä mihinkään muuhun”. Ihmiset sen sijaan jakavat kokemansa tilanteet toisten lajitoveriensä kanssa: ”molemmat näkevät, että X, mutta sinä näet sen tuolla tavalla ja minä taas tällä tavalla” – toisin sanoen, ihmiset pystyvät paneutumaan toistensa tilanteisiin ja ymmärtämään, että toisella on oma perspektiivinsä asioihin (s. 45). Filosofit ovat jo varhain panneet merkille tämän ihmisille ominaisen piirteen (Tomasello itse viittaa Adam Smithin 1700-luvulla esittämään teoriaan ihmisten välillä vallitsevasta ”sympatiasta”, ja voimme mainita tässä yhteydessä myös Feuerbachin ”sinä–minä–filosofian”), mutta ehkä sen merkitystä ei sitten evolutionarisessa antropologiasa ole tähän mennessä oivallettu riittävän hyvin ennen Tomaselloa.

Kokeissa on voitu osoittaa, että ihmisapinat näkevät ja ilmeisesti ymmärtävätkin saman minä ihmisslapsetkin. Jos esimerkiksi kokeessa ensin näytetään jotain esinettä, minkä jälkeen kokeen suorittaja poistuu ja avustaja piilottaa esineen niin, että suorittaja ei palatessaan enää löydäkään sitä, simpanssi ymmärtää aivan yhtä hyvin kuin ihmisslapsikin, mistä on kyse. Erona on vain se, että

ihmisslapsi yrittää auttaa kokeen suorittajaa näyttämällä, minne esine on piilotettu, kun simpanssi taas ei sitä tee. Vastaava yhteistoiminnan puute apinoilla ilmenee siinä, että ne kyllä voivat muodostaa ryhmän johonkin tarkoitukseen, kuten metsästämiseen, mutta jos joku ryhmän jäsenistä jää pois, ei sitä yritetä houkutellessa taakseen. Ihmisslapsi sen sijaan, jos kokeen johtaja äkisti keskeyttää jonkin yhteisen toiminnon, kuten leikin, yrittää saada tämän tulemaan uudestaan mukaan.

Syy siihen, miksi apinat eivät opi kieltä, näyttää liittyvän samaan yhteisen kommunikaation tarpeen ja jaetun intentionaalisuuden puuttumiseen. Apinat kyllä oppivat, kun niitä erityisesti opetetaan, tunnistamaan merkkejä (sanoja), mutta niiltä yksinkertaisesti puuttuu motiivi ilmoittaa asioita toisille. Lyhyesti, ”simpanssit ja bonobot [...] ovat [...] sangen nokkelia, mutta pääasiassa tai jopa ainoastaan yksilöinä” (s. 13). Ne eivät opi kieltä, koska niiltä puuttuu sosiaalisuus ja ne jo lähtökohtaisesti kilpailevat muiden ryhmän jäsenien kanssa. Kun jo lähtökohtana on kilpailu, ei tietenkään kannata tiedottaa omista aikeistaan muille. Ihmisapinoita voisikin luonnehtia totaalisiksi individualisteiksi! Tosin puhe itsekkyydestä on harhaanjohtavaa sikäli, että käsitteperi egoismi–altruismi on mielekäs vain ihmisyyhteisöjen puitteissa. Joka tapauksessa Tomasello näkee jaetussa intentionaalisuudessa moraalien alkuperän. Joissakin arvioissa tätä moraaliteoriaa on moitittu naturalismiin päin kallistumisesta.¹ Kysymys moraalien autenttisuudesta ei ole yksinkertainen, mutta silti tuntuisi luontevalta ajatella, että sillä täytyy olla tietty ”materiaalinen” perusta reaali-maailmassa.

Tomasellon kirja keskittyy alaotsikkonsa mukaisesti suurelta osin yksilönkehitykseen eli onto-

1 Näin esimerkiksi Melanie Killen arvioidessaan *Natural History of Human Morality* -teosta (*Human Development* 2016: 59).

geniaan, mutta teoksensa alku- puolella hän antaa myös fylogeneettisen luonnostelman *Homo sapiens* -lajin syntyyn johtaneesta kehityksestä. Se jää pakostakin hahmotelmaksi, sillä hän ei ole varsinaiselta koulutukseltaan paleoantropologi. Tärkeän siirtymän hän paikantaa 400 000 vuoden taakse, jolloin *Homo heidelbergensis* -lajin edustajat ”ryhtyivät hankkimaan pääosan ravinnostaan aiempaa aktiivisemmän yhteistyön avulla”. Lähtökohtana oli kahden toimijan välinen ”yhteinen toimijuus”, joka ”loi aivan uudenlaisen inhimillisen psykologian”. 150 000 vuotta sitten kuvaan astui *Homo sapiens* -laji, joka ei perustunut enää pelkälle yksilöiden väliselle yhteiselle intentionaalisuudelle (*joint intentionality*), vaan kollektiiviselle intentionaalisuudelle. Näiden intentionaalisuuden muotojen erona on Tomasellon mukaan se, että ensin mainitussa kyse on vielä pelkästä yksilöiden välisestä yhteistyöstä, kun taas jälkimmäinen perustuu kulttuurille, joka tarjoaa yksilöille yhteiset toiminnan puitteet. Vasta kulttuurissa syntyy ”objektiivinen” perspektiivi, joka on riippumaton eri yksilöiden omista perspektiiveistä, ja vasta tämä objektiivinen perspektiivi (joka selvästi on sukua Adam Smithin *impartial spectator* -idealile) synnyttää varsinaisen moraalin.

Simpanseilla ja pikkulapsilla tehtyjen vertalevien kokeiden tulokset kasvavat siis Tomasellolla pikku hiljaa kaiken kattavaksi antropogeneesin teoriaksi, jolla on myös selviä historian- ja moraalifilosofisia ulottuvuuksia. Hän ei kuitenkaan mielellään pohdi projektinsa filosofisia ulottuvuuksia, vaikka ehkä pitäisi, sillä vaikuttaa siltä että olemme tekemisissä uudentyyppisen, empiiriselle psykologiselle tutkimukselle perustuvan, mutta silti ei (tai ei ainakaan liikaa) naturalistisen filosofisen antropologian kanssa. Tomasello viittaa – harvakseltaan – sellaisiin lähinnä analyttisen tradition ajattelijoihin kuin Thomas Nagel tai John Searle ilmeisen tärkei-

nä vaikutteiden antajina. Suomalaisen lukijan silmiin pistää myös, että Tomasello viittaa muutamaan otteeseen (s. 167, 195, 206) Raimo Tuomelan toimintateoreettisiin kehittäelyihin. Vaikutelmaksi jää, että Tuomela on antanut enemmänkin Tomasellolle kuin tämä ehkä tahtoo myöntää. Ainakin hänen mielestään Tuomelan käsite ”minämuotoinen ryhmätoiminta” (me-muotoisen sijasta) sopii hyvin kuvaamaan simpanssien yhteisöä.

VESA OITTINEN

Kirjoittaja on aate- ja oppihistorioitsija, joka toimii Helsingin yliopiston Aleksanteri-instituutissa professorina.